

11. Лук'янець О. А. Соціальні умови життя міського населення Української РСР (1950-ті – середина 1960-х рр.) : автореф. дис. . канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Олексій Анастасович Лук'янець; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 2012. – 16 с. ; Lukianets O. A. Sotsialni umovy zhyttia miskoho naseleння Ukrainkoї RSR (1950-ti – seredyna 1960-kh rr.) : avtoref. dys. . kand. ist. nauk : spets. 07.00.01 / Oleksii Anastasovych Lukianets; Kyiv. nats. un-t im. T. Shevchenka. – Kyiv, 2012. – 16 s.

12. Янковська О. Соціально-побутова сфера життя громадян УРСР як відбиток пріоритетів держави від початку повоєнної відбудови до кінця «відлиги» / О. Янковська // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.- 2014. – Вип. 19. – С. 20–53 ; Yankovska O. Sotsialno-pobutova sfera zhyttia hromadian URSS yak vidbytok priorytetiv derzhavy vid pochatku povoiennoi vidbudovy do kintsia «vidlyhy» / O. Yankovska // Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka.- 2014. – Vyp. 19. – S. 20–53

Стаття надійшла до редакції 02.12.2017 р.

D. Nefyodov

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946–1965)

The purpose of the article is to analyze the level of development of the history of the Ukrainian SSR postwar working class's everyday life (1946–1965) by the modern Ukrainian historiography.

It has been established that the modern Ukrainian historiography came to the conclusion that as a result of the reforms, though limited and inconsistent but positive, real incomes of citizens grew, which created unique prerequisites for the domestic market expansion. On the other hand, the government continued to favor the development of heavy and medium-scale industries, different types of military programs, which got most of the state budget, while light and food industry developed on a leftover principle. Not surprisingly, this resulted in a total deficit of food products, consumer goods, essential goods that could not but incite mass discontent. Housing construction, even in its most successful years, blatantly went behind the industrial one. Thanks to manipulations with public opinion, they managed to personify the troubles that happened due to the system's failures, and all the credit was taken by the system.

Key words: *Ukrainian SSR, working class, postwar reconstruction, historiography, history of everyday life.*

УДК 373.3/.5(477.62-2Маріуполь) “187/191”

С.В. Новікова

ВНЕСОК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА У РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (70-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.)

Досліджено внесок Маріупольського повітового земства у процесі становлення та розвитку закладів початкової шкільної освіти у Маріупольському повіті у 70-і рр. ХІХ – на початку ХХ ст. Визначено, що саме завдяки зусиллям земства значно розширюється мережа початкових шкіл та закладів позашкільної освіти у повіті, розвивається жіноча освіта, починається реалізація завдання по запровадженню загальної початкової освіти. Показано, що розгалужену мережу земських шкіл у повіті вдалося створити за короткий термін завдяки ефективній співпраці земства з органами місцевого самоврядування. Яскравим прикладом такого співробітництва

стала взаємодія Маріупольської земської управи з грецькими сільськими громадами. Доведено, що значним був вплив земства на якість освіти та покращення медично-санітарних норм у земських школах. Комплекс зазначених заходів дозволив вивести Маріупольський повіт за показниками охоплення населення початковою освітою і її якістю на перше місце в Одеському учбовому окрузі та на провідні позиції у Російській імперії.

Ключові слова: *Маріупольський повіт, земство, початкова освіта, земські початкові народні училища.*

Постійні перетворення у системі шкільної освіти в Україні висувають на передній план цілу низку важливих освітніх завдань. Їх вирішення неможливе без глибокого осмислення усіх етапів розвитку вітчизняної системи освіти. Тільки вивчаючи досвід минулого, аналізуючи еволюцію освітньої системи в історичному аспекті, можна судити про результативність тих або інших освітніх реформ, про їх позитивні або негативні сторони, а також про їх вплив на розвиток суспільства в цілому.

Враховуючи зростаючий інтерес держави і суспільства до регіонального компонента освіти, доцільно розглянути еволюцію початкової шкільної освіти на прикладі міста Маріуполя та його повіту, а також участь Маріупольського повітового земства у цьому процесі. Земський досвід підготовки дітей і молоді до умов життя, діяльність в галузі просвіти, співпраця з іншими органами місцевого самоврядування є не тільки цікавими, а й корисними.

Історія становлення та розвитку початкових шкіл, у тому числі – і земських, почала вивчатися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Серед робіт, присвячених цій тематиці, слід відзначити праці Г. Фальборка [39], В. Чарнолуського [40] та М. Чехова [41], в яких надано характеристику основних типів народних шкіл, показана провідна роль земської школи в просвіті сільського населення Російської імперії, наведено відомості про умови життя, педагогічну і громадську діяльність народних учителів, про рівень їх загальної і педагогічної підготовки.

За радянських часів з ідеологічних причин історики не приділяли достатньої уваги земствам та їх діяльності. Інтерес до цієї проблеми зростає у 90-ті рр. ХХ – на початку ХХІ ст. Дослідження останніх років свідчать про посилення інтересу до різних аспектів земської діяльності в галузі освіти як в цілому, так і в окремих регіонах. Розвитку народної освіти в Маріупольському повіті і особливо – в грецьких селах присвячені роботи С. Арабаджи [6; 7], А. Гедьо [12], Н. Бацак [13], Л. Ліхачової [25], В. Нестерцова [27], О. Сараєвої [33], Г. Чупілко [42].

Також важливими для розкриття обраної теми є праці сучасних дослідників, присвячені діяльності відомого земського діяча та «батька» земської школи барона М. Корфа. Серед них необхідно відзначити праці М. Антощак та В. Ткаченко [5], Н. Ковнір [18], І. Лісниковської [24].

Джерельна база з теми характеризується великим обсягом документів і значною варіативністю їх походження. Вона представлена законодавчими актами, матеріалами діловодства, статистичними матеріалами, матеріалами періодичних видань, джерелами особового походження.

Правові засади створення й функціонування навчальних закладів різних типів визначалися законодавчими актами та нормативними документами Російської імперії. До цієї групи належать офіційні документи загальнодержавного масштабу, які визначали основні принципи діяльності установ шкільної освіти. Це законодавчі та офіційні організаційно-розпорядчі документи: укази, положення, циркуляри Міністерства Народної просвіти, протоколи засідань педагогічних та піклувальних рад [8-11; 17]

Матеріали діловодства складають другу групу джерел, представлену постановами Маріупольського повітового земства щодо різних проблем розвитку освіти у місті та повіті, а також навчально-методичною документацією [1-4; 14; 30-32].

Третю групу складають довідкові і статистичні матеріали, що містять різнопланову інформацію по роках про кількість різних типів початкових навчальних закладів у повіті, рік їх заснування, кількість учнів, кількісний та якісний склад викладацького колективу та ін. [15; 16; 23; 26; 34-36; 38].

Четверта група представлена матеріалами періодичних видань, перш за все – місцевих газет «Приазовский край» [37] та «Мариупольская жизнь» [28], на сторінках яких розглядалися успіхи і різноманітні проблеми, що виникали у діяльності навчальних закладів повіту та міста, розповідалося про відкриття нових шкіл, їх повсякденне життя.

До п'ятої групи можна віднести джерела особового походження. Найбільш важливими з них є педагогічні роботи відомого громадського діяча М. Корфа, який зробив величезний внесок у становлення і розвиток земської початкової школи не тільки у Маріупольському повіті, а й у державі в цілому [19-22].

Земські збори та земська повітова управа розпочали свою діяльність у Маріупольському повіті у лютому 1869 р. Одним з провідних напрямів цієї діяльності став розвиток закладів початкової освіти. За «Положением о начальных народных училищах» від 14 червня 1864 р. до такого типу навчальних закладів були віднесені «усі взагалі елементарні школи усіх відомств, міські і сільські, утримувані на кошти казни, суспільств і приватних осіб, а також недільні школи» [10, с. 613 – 614]. До створення, забезпечення і керівництва народними училищами залучили земства.

Земства могли відкривати (з дозволу повітової училищної ради) школи і утримувати їх в господарському відношенні (приміщення, опалювання, освітлення, устаткування, постачання дозволеними Міністерством народної просвіти книжками і письмовим приладдям, платня учителям та ін.), але втручатися в навчально-виховний процес, який знаходився у веденні повітових училищних рад і інспекторів народних училищ, їм заборонялось [10;11].

До складу повітової училищної ради входили по одному представникові від Міністерства народної просвіти (за призначенням попечителя учбового округу, зазвичай – викладач гімназії або доглядач повітового училища), Міністерства внутрішніх справ (за призначенням губернатора, зазвичай – ісправник, тобто начальник повітової поліції), духовного відомства (за призначенням архієрея, священник), міського самоврядування, а також два представники повітового земства (обрані на повітових земських зборах). Голову повітової училищної ради обирали з числа її членів. Ця рада керувала початковими школами, давала дозволи на їх відкриття, переведення і закриття, призначала і звільняла викладачів [17].

Крім того, уряд курирував учбову частину початкових шкіл через губернські дирекції народних училищ, представниками яких були інспектори народних училищ. Призначення їх на посаду вимагало дозволу не лише від учбового округу і Міністерства народної просвіти, але й від імператора. Наприкінці XIX ст. по одному такому співробітникові приходилося на декілька повітів. По мірі збільшення числа початкових шкіл цих працівників стали направляти в кожний повіт.

Суворий контроль і регламентація зустрічали опір органів місцевого самоврядування, що прагнули будувати систему освіти на світських і ліберальних засадах. Склався своєрідний розподіл праці між земствами різних рівнів: губернські займалися підготовкою педагогічних кадрів через вчительські семінарії, створювали стипендії в училищах і гімназіях, забезпечували початкові школи літературою, а повітові – в основному опікувалися початковими народними училищами [40; 41].

Велику роль в розвитку земських шкіл відігравали опікуни. Представники органів місцевого самоврядування зазвичай самі підбирали їх з середовища заможних людей. Витрати несли і сільські громади: вони повинні були забезпечувати будівництво і ремонт будівель училищ будівельними матеріалами, заготовлювати дрова для опалювання приміщень. По мірі збільшення власного бюджету земства, враховуючи бідність основної маси населення, поступово звільняли селян від цих витрат. Маріупольське земство почало впроваджувати такий підхід до справи з 1880 р. [2; 3, с. 83].

Статистичні відомості щодо земських училищ, наведені у роботі секретаря Маріупольського повітового земства І. Александровича, свідчать, що за доволі нетривалий час Маріупольський повіт вийшов на провідні позиції в державі за темпами розвитку народних шкіл. Так, на 1870 р. у повіті діяли 22 школи, у 1874 р. – вже більше 40, а на 1884 р. – 60 шкіл (з них 3 – у самому Маріуполі), які утримувалися виключно на кошти повітового земства. Сільські громади повіту на цей час лише відводили для шкіл приміщення з опаленням та наймали сторожа. У 1882-1883 навчальному році земство відкрило 10 недільних повторювальних шкіл, обладнаних спеціальними бібліотеками. Витрати на утримання земських шкіл складала найбільш значну частину бюджету Маріупольського земства: у 1871 р. – 1000 руб., у 1872 р. – більше 10 000 руб., а у 1883 – 1884 рр. становили вже 35 – 37,67 тис. руб. на рік [4; 14; 23].

За підрахунками Маріупольської земської управи кількість учнів у земських школах досягла 5052 осіб (майже 40% дітей шкільного віку у тих селах, де існували земські школи, але тільки 4% від загальної кількості населення повіту). При цьому відзначалося, що за санітарними вимогами 1585 учнів були зайвими, що лише 12 з 60 шкіл за площею і кількістю учнів відповідають цим вимогам, але бажаючих вчитися значно більше і їм доводиться відмовляти у прийомі до школи [23].

За матеріалами «Санитарного описания школ Мариупольского уезда» (1904 р.) одна школа в Маріупольському повіті приходилася на 39 кв. верст і на 1200 душ населення. В той же час, у Херсонській губернії одна школа приходилася на 151 кв. версту, а у Вологодській губернії – на 1471 кв. версту [32, с. 135]. До січня 1914 р. в повіті було відкрито 166 земських шкіл і 13 міністерських училищ. У них працювало 480 учителів, навчалися 12 922 хлопчики і 8 187 дівчаток [25, с.32; 27].

Оскільки населення Маріупольського повіту було багатонаціональним, в місцях компактного проживання осіб однієї національності відкриваються початкові школи, що враховували національну специфіку. Так, у 1889 – 1890 навчальному році працювало 72 земських школи (7312 учнів, з них 5522 хлопчиків та 1790 дівчаток). Найбільша кількість учнів – більше 200 на школу – приходилася на грецькі села Богатир, Камар, Мангуш, Новий Янісоль, Старий Керменчик та Ялту. В російських селах найбільша кількість учнів приходилася на дві школи у Новоспасівці. Найменша кількість учнів (близько 30 на школу) припадала на німецькі села [37; 25, с.26-27]

У 1892 р. з 73 шкіл повіту 26 були грецькими, 44 – російськими і 3 – німецькими. Загальна кількість учнів становила 7410 чоловік, в тому числі 3920 – у грецьких школах, 3382 – у російських і 108 – у німецьких. На 1902 р. з 88 шкіл повіту 32 були грецькими, 48 – російськими і 8 – німецькими. Загальна кількість учнів становила 10917 чоловік, в тому числі 5197 – у грецьких школах, 4915 – у російських і 505 – у німецьких [25, с. 33].

У відсотковому відношенні більше половини дітей, що навчалися у земських школах повіту, приходилося саме на грецькі школи. У ділових матеріалах Маріупольської земської управи такі школи відокремлювалися в особливу категорію, називалися грецькими і мали певні особливості як у фінансуванні їх діяльності, так і в організації навчального процесу. На кінець XIX ст. греки значно переважали за

кількістю учнів інших національностей: більше 50% усіх учнів приходилося саме на грецькі школи. При цьому протягом останніх років XIX – початку XX ст. спостерігалася стійка тенденція подальшого зростання як числа грецьких шкіл, так і кількості учнів у них [12; 34-36; 42].

Маріупольська повітова земська управа дійшла висновку, що розширення мережі грецьких шкіл та збільшення кількості учнів є наслідком активної матеріальної підтримки з боку грецьких сільських громад. Порівнявши рівень охопту дітей у грецьких та російських школах, управа прийшла до невтішних висновків: щоб досягти такого становища в освіті, яке мають грецькі села на 1902 р., російським школам знадобиться 38 років. Згідно з матеріалами земської статистики росіяни (до цієї категорії входили і українці) становили 55% населення повіту, при цьому у російських школах навчалася лише 42% всіх учнів системи земських шкіл. Кожний третій, що бажав вчитися, отримував відмову через нестачу шкільних приміщень. У той же самий час грецькі школи забезпечували майже 100% охоплення дітей початковою освітою [36].

Тому з 1902 р. фінансова допомога земства була спрямована саме на російські школи. Значно збільшився розмір грошової допомоги на будівництво шкільних споруд. Це дозволило щорічно вводити мінімум 2 – 3 школи тільки за рахунок земства. Після 10 років такого поживленого будівництва відсоткові показники кількості учнів змінилися. Згідно «Однодневной переписи» (1911 р.) у грецьких школах навчалася 25% всіх учнів земських шкіл Маріупольського повіту [29, с. 39].

Рішення про відкриття нової школи або розширення вже існуючої виносила повітова земська управа. Однак основним клопотальним документом виступав приговор сільського сходу, підписаний 2/3 домогосподарів і завірений волосним правлінням. Таким чином, сільська громада виступала ініціатором відкриття школи. Однак обмеженість земських коштів не дозволяла оперативно задовольнити усі запити. Тому багаті грецькі сільські громади не лише клопотали про відкриття шкіл, але й брали на себе значну частину витрат.

На утримання одної школи у повіті щорічно витрачалося 2 000 руб., у той самий час в інших повітах цей показник становив лише 900 – 1200 руб. на рік. Слід також відзначити, що грецькі сільські громади добровільно брали на себе витрати за додатковий рік навчання дітей у земській школі, призначений для оволодіння російською мовою. Тому у грецьких земських однокласних училищах термін навчання становив 4 роки, тоді як в російських – 3 роки [25, с. 35].

Збільшення кількості учнів спонукало сільські сходи одразу клопотати про направлення додаткових вчителів, витрати на утримання яких брала на себе сільська громада. Тому найбільші (багатокомплектні) земські школи повіту з кількістю учнів більше 200 були грецькими. У 1894 р. у повіті було 9 таких шкіл, у 1902 р. – вже 122. Середня кількість учнів у грецьких школах становила 150 чоловік, у російських – тільки 79 [13, с. 178].

Таким чином, грецькі громади підтримували свої початкові школи організаційно та фінансово. Завдяки цьому за матеріалами «Однодневной переписи» 1911 р. Маріупольський повіт посів перше місце серед 30 повітів 4 губерній Одеського учбового округу за відсотковими показниками учнів до загальної кількості населення – 7,19%. Цей показник перевищував показники інших повітів в 2 – 3 рази. Починаючи з 1900 р. у заможних грецьких селах навчалася до 15% від загальної кількості населення повіту або усі діти шкільного віку [29].

Особливо яскраво зацікавленість грецьких сільських громад в розвитку початкових шкіл проявилася після 1910 р., коли вступив у дію закон від 3 травня 1908 р. «Об отпуске 6.900.000 рублей на нужды начального образования». На

екстреному засіданні 22 листопада 1909 р. Маріупольські повітові земські збори схвалили проект реалізації цього закону у повіті. В одному з положень закону підкреслювалося, що починаючи з 1910 р. школи повинні будуватися на державні та місцеві (земські) кошти. Лише грецькі сільські громади продовжили співпрацювати з земством. Ситуація не змінилася і після збільшення урядом коштів до 10.000.000 руб. у 1913 р. [42].

Фінансування земської школи було змішаним: від земства і сільської громади. Учителів платило земство, але за його житло сплачувала громада, будівництво і ремонт будівель, заготівля дров, житло вчителів йшло за рахунок громади.

Заробітна плата земського учителя на початок 1870-х рр. становила від 140 до 400 руб. сріблом. Заробітна плата земського вчителя у Маріупольському повіті становила 320 руб., помічника вчителя – 250 руб. на рік. За рахунок земства вчителям надавалося житло з опаленням. Вчителям Закону Божого земство сплачувало 50 руб. на рік, за проведення занять у недільній школі – 40 руб. на рік, у разі особливих успіхів учнів у повторювальній школі – 25 руб. на рік, за керівництво шкільним хором – 50 руб. на рік. За організацію церковного хору деякі вчителі отримували додаткову платню у розмірі від 60 до 200 руб. від сільських громад [23].

За бездоганне викладання предметів Рада виплачувала учителям винагороду з земських коштів у розмірі 100 руб. сріблом, за успішне, але не бездоганне виконання – у розмірі 50 руб. сріблом [31, с. 5]. Для заохочення вчителів працювати у повторювальних та недільних школах за кожного учня виплачувалося 10 коп. сріблом за день, а також 1 руб. сріблом за кожного учня, «доведеного до сознательности чтения и письма» [31, с.10 - 11]

На початку ХХ ст. зарплатню викладачам майже повністю виплачували саме органи місцевого самоврядування.

Не менш важливою функцією земства було забезпечення шкіл навчальними посібниками та підручниками. Їх виписувала Управа, а також присилав Інспектор народних училищ. На початку 1880-х рр. на кожного учня в середньому приходилося по 3 книги. Найбільш цінними були видання, що купувалися для бібліотек недільних шкіл.

Важливим напрямом у діяльності Маріупольського повітового земства були заходи щодо забезпечення високого рівня якості навчання та викладання у початкових школах. Більшість дослідників зазначають, що згідно з законодавством земства не могли втручатися у навчально-виховний процес. Але досвід маріупольських земців свідчить, що ця заборона часто обходила. Перш за все це стосувалося проблеми підготовки вчителів для початкових шкіл. За Положенням 1864 р. ними могли бути особи, які мали свідоцтво про освіту і отримали дозвіл від Училищної ради, або склали екзамен на звання вчителя [10].

Викладацький склад земських шкіл повіту на початок 1880-х рр. складався з 60 вчителів та 44 помічників вчителя. З них 41 особа закінчила відповідні курси різних навчальних закладів і отримала звання вчителя, інші витримали спеціальний екзамен на звання вчителя. У 1913 р. у земських школах повіту працював 251 учитель. З них закінчили: педагогічний клас жіночої гімназії – 92 учителі, педагогічний клас епархіального жіночого училища – 39 учителів, вчительську семінарію – 53 учителі. Інші педагоги склали екзамен на звання учителя початкової школи. Більшість учителів, які працювали в школах міста і повіту, отримали педагогічну освіту в учбових закладах Маріуполя – Маріїнській жіночій гімназії, жіночому епархіальному училищі і вчительській семінарії [26; 38].

Для вирішення проблеми забезпечення початкових шкіл викладацькими кадрами Маріупольське повітове земство проводило різноманітні заходи. Найвагоміший внесок

у цю важливу справу зробив один з видатних діячів земського руху та педагогів XIX ст. М. Корф. Використовуючи власний досвід, а також досвід багатьох європейських країн, він став ініціатором проведення з'їздів учителів, консультацій, відкритих уроків, методичних семінарів, складав навчальні програми та посібники для допомоги вчителям. Під час учительських з'їздів найбільш досвідчені вчителі давали відкриті уроки з усіх предметів навчання, які критично розбиралися. Перший такий з'їзд для учителів Маріупольського повіту проходив з 9 по 22 квітня 1874 р. У ньому взяли участь більше 40 вчителів [5, с. 113].

Визначною можна назвати діяльність М. Корфа як педагога-методиста. Ним було видано п'ять підручників («Руководство к обучению грамоте по звуковому способу», або «Как обучать грамоте ребят и взрослых», «Русская начальная школа», «Наш друг», «Малютка», «Наше школьное дело»), які мали багатотисячні тиражі та витримали десятки видань. Також М. Корфом були видані посібники «Первоначальное правописание», «Задачник письменных работ», «Образцы упражнений для объяснения значения масштаба и обучение черчению планов», «Руководитель для воскресных повторительных школ» [5, с.113; 18; 20; 21; 24] та ін., які використовувалися у навчальному процесі більшістю земських шкіл країни.

Отже, за організацією навчального процесу земські школи виявилися значно кращими за ті, що підпорядковувалися Міністерству народної освіти і духовному відомству. У них працювали найбільш кваліфіковані учителі. Випускник земської школи міг поступити у вчительську семінарію, фельдшерську школу або інший навчальний заклад. Найбільш здібних учнів земства намагалися направляти в гімназії, виділяючи для них стипендії.

Але у розвитку земських шкіл повіту існувало і багато проблем, про що свідчать роботи С. Арабаджи [6; 7], присвячені повсякденному життю учнів. Особливо гострими були питання технічного та санітарного стану у більшості шкіл. Через проблеми з питною водою, недостатню кількість посуду, бруд поширювалися інфекційні та вірусні захворювання. Іншою проблемою були незручні класні меблі, які не відповідали кількості учнів, недостатні площі навчальних класів порівняно з кількістю учнів, погане освітлення та опалення [7]. Через постійну нестачу коштів ці проблеми вирішувалися земством дуже повільно.

До 1904 р. в земських школах учнів не годували, діти змушені були приносити їжу з дому. Здебільшого це був тільки хліб, інколи – солонина, риба, овочі. Не всі діти мали змогу на великій перерві піти додому на обід через значну відстань школи від дому. Через це багато дітей сиділи на уроках напівголодні. Така ситуація не лише завдавала шкоди здоров'ю учнів, але й відбивалася на їх успіхах у навчанні та поведінці. Тому за рішенням Маріупольської повітової земської управи протягом зими 1904 р. у 6 земських школах були організовані обіди для школярів. Їх тривалість в різних селах була неоднаковою, наприклад, в Мангуші – 45 днів. З пшона, сала, картоплі, масла та цибулі готували густий суп (приварок). Ця практика зберігалася протягом наступних 10 років [28].

Таким чином, початкова освіта у Маріупольському повіті у 70-і рр. XIX – на початку XX ст. розвивалася головним чином завдяки діяльності шкільних установ трьох типів: церковно-приходських шкіл, міністерських та земських училищ. За кількісними та якісними показниками провідні позиції посідали саме земські школи. У цей час зусиллями Маріупольського повітового земства у повіті розширюється мережа початкових шкіл; зароджується позашкільна освіта (народні читання, повторювальні класи, недільні школи, організація книжкових виставок та бібліотек); розвивається жіноча освіта (сумісне навчання дівчаток і хлопчиків, викладання жінок-вчительок в народних школах); висувається завдання введення загального початкового навчання.

Формуючи свою політику з урахуванням місцевих потреб, активно співпрацюючи з низовими органами самоврядування (сільськими сходами та органами міського самоврядування Маріуполя) Маріупольське земство за короткий термін спромоглося створити розгалужену систему освіти. Яскравим прикладом такої співпраці стала взаємодія земства з грецькими сільськими громадами.

Значним був вплив Маріупольського повітового земства на якість навчання у школах повіту: для вчителів проводилися педагогічні з'їзди, методичні курси і семінари, відкриті заняття, розроблялися посібники з викладання предметів навчального циклу та інша методична література, якою поповнювалися шкільні бібліотеки. Не менш важливим напрямом у діяльності Маріупольського повітового земства були заходи, спрямовані на покращення медично-санітарних умов у земських школах.

Комплекс усіх вищезгаданих заходів дозволив вивести Маріупольський повіт за показниками охоплення населення початковою освітою і її якістю на перше місце в Одеському учбовому окрузі та на провідні позиції у Російській імперії.

Список використаної літератури

1. [4273. Заслушан доклад управы о повсеместном введении обязательного образования в начальных народных училищах. 3 сентября 1875 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.78; [4273. Zaslushan doklad upravu o povsemestnom vvedenii obyazatelnoogo obrazovaniya v nachalnykh narodnykh uchilishchakh. 3 sentyabrya 1875 g.] // Sistematischeiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uezdnoogo zemstva s 1869 po 1913 gg.: V 2-kh t. T.2. Mariupol: Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. S.78.

2. [4278.Заслушан доклад комиссии для разработки оснований сооружения народных школ. 1874 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.80-81; [4278.Zaslushan doklad komissii dlya razrabotki osnovaniy sooruzheniya narodnykh shkol. 1874 g.] // Sistematischeiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uezdnoogo zemstva s 1869 po 1913 gg.: V 2-kh t. T.2. Mariupol: Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. S.80-81.

3. [4290.Заслушан доклад о принятии содержания училищ с 1880 г. всецело на суммы земства. 18 сентября 1879 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С.80-81; [4290.Zaslushan doklad o prinyatii sodержaniya uchilishch s 1880 g. vsetsele na summy zemstva. 18 sentyabrya 1879 g.] // Sistematischeiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uezdnoogo zemstva s 1869 po 1913 gg.: V 2-kh t. T.2. Mariupol: Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. S.80-81.

4. [4299.Заслушан доклад члена училищного совета барона Корфа о возможно более справедливом распределении школ по уезду. 11 октября 1882 г.] // Систематический сборник постановлений Мариупольского уездного земства с 1869 по 1913 гг.: В 2-х т. Т.2. Мариуполь: Элек.-Типогр. Бр. Э. и А. Гольдрин, 1916. С. 87-88; [4299.Zaslushan doklad chlena uchilishchnogo soveta barona Korfa o vozmozhno bolee spravedlivom raspredelenii shkol po uezdu. 11 oktyabrya 1882 g.] // Sistematischeiy sbornik postanovleniy Mariupolskogo uezdnoogo zemstva s 1869 po 1913 gg.: V 2-kh t. T.2. Mariupol: Elek.-Tipogr. Br. E. i A. Goldrin, 1916. S.87-88.

5. Антошак М. М., Ткаченко В. Г. Життєвий шлях та заповіт барона Миколи Олександровича Корфа // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: Просвіта, 2012, вип. XXXII. С.111 – 124; Antoshchak M. M., Tkachenko V. H. Zhyttievyy shliakh ta zapovit barona Mykoly

Oleksandrovycha Korfa // Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu. Zaporizhzhia: Prosvita, 2012, vyp. XXXII. S.111 – 124.

6. Арабаджи С.С. Повсякденність дітей у земських школах грецьких сіл Маріупольського повіту наприкінці XIX – на початку XX ст. // Чорноморський літопис. 2013. Вип. 7. С. 150-156; Arabadzhy S.S. Povsiakdennist ditei u zemskyykh shkolakh hretskyykh sil Mariupolskoho povitu naprykintsi XIXh – na pochatku XX st. // Chornomorskyi litopys. 2013. Vyp. 7. S. 150-156.

7. Арабаджи С.С. Материально-техническая база и санитарное состояние земских школ Мариупольского уезда и их влияние на здоровье учащихся (на примере греческих сел конца XIX – начала XX вв.) // Культура и образование. Ноябрь 2014. № 11. URL: <http://vestnik-rzi.ru/2014/11/2513>; Arabadzhi S.S. Materialno-tekhnicheskaya baza i sanitarnoe sostoyanie zemskikh shkol Mariupolskogo uezda i ikh vliyanie na zdorove uchaschikhsya (na primere grecheskikh sel kontsa XIX – nachala XX vv.) // Kultura i obrazovanie. Noyabr 2014. № 11. URL: <http://vestnik-rzi.ru/2014/11/2513>.

8. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях от 1 января 1864 года // Полное собрание законов Российской Империи. Оtd.I. T.39. № 40457. С.1–10; Vysochayshe utverzhdennoe Polozhenie o gubernskikh i uezdnykh zemskikh uchrezhdeniyakh ot 1 yanvarya 1864 goda // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. Otd.I. T.39. № 40457. S.1–10.

9. Высочайше утвержденное Положение о губернских и уездных земских учреждениях. 12 июня 1890 года // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Третье. Т. X. Отделение 1. 1890. № 6927. С.493 – 511; Vysochayshe utverzhdennoe Polozhenie o gubernskikh i uezdnykh zemskikh uchrezhdeniyakh. 12 iyunya 1890 goda // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy Imperii. Sobranie Trete. T. X. Otdelenie 1. 1890. № 6927. S.493 – 511.

10. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах. 14 июля 1864 г. // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. 1864. Т. XXXIX. № 41068. С.613-618; Vysochayshe utverzhdennoe Polozhenie o nachalnykh narodnykh uchilishchakh. 14 iyulya 1864 g. // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtroe. 1864. T. XXXIX. № 41068. S.613-618.

11. Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета объявленное Сенату Управляющим Министерством Народного Просвещения 6 июня. – По проекту нового Положения о начальных народных училищах. 25 мая 1874 года // Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. 1874. Т. XLIX. №53574. С.834 – 840; Vysochayshe utverzhdennoe mnenie Gosudarstvennogo Soveta obyavlennoe Senatu Upravlyayushchim Ministerstvom Narodno Prosveshcheniya 6 iyunya. – Po proektu novogo Polozheniya o nachalnykh narodnykh uchilishchakh. 25 maya 1874 goda // Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie vtroe. 1874. T. XLIX. №53574. S.834 – 840.

12. Геде А. Земская политика в области народного образования на Мариупольщине (конца XIX – начала XX вв.) // История України. Маловідомі імена, події, факти: (зб. статей). Вип. 7 / НАН України, Ін-т історії України. Київ: Рідний край, 1999. С. 73 – 77; Gede A. Zemskaya politika v oblasti narodno obrazovaniya na Mariupolshchine (kontsa XIX – nachala XX vv.) // Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty: (zb. statei). Vyp. 7 / NAN Ukrainy, In-t istorii Ukrainy. Kyiv: Ridnyi krai, 1999. S. 73 – 77.

13. Бацак Н. І. Грецька спільнота Надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII – початок XX століття) / Відповід. ред. О.П. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. Київ: Реферат, 2010. 270 с.; Batsak N. I. Hretska spilnota

Nadazovia: etnokulturni protsesy (ostannia chvert XVIII – pochatok XX stolittia) / Vidpovid. red. O.P. Reient. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Referat, 2010. 270 s.

14. Доклад члена Мариупольского училищного совета барона Николая Александровича Корфа Мариупольскому уездному земскому собранию // Народная школа. 1875. № 1. С. 39 – 43; Doklad chlena Mariupolskogo uchilishchnogo soveta barona Nikolaya Aleksandrovicha Korfa Mariupolskomu uezdnomu zemskomu sobraniyu // Narodnaya shkola. 1875. № 1. S. 39 – 43.

15. Записка по вопросу о всеобщем начальном обучении, с приложением сведений о начальном образовании в России за 1903 г. Санкт-Петербург, 1906. 11, 131 с.; Zapiska po voprosu o vseobshchem nachalnom obuchenii, s prilozheniem svedeniy o nachalnom obrazovanii v Rossii za 1903 g. Sankt-Peterburg, 1906. 11, 131 s.

16. Звягинцев Е.А. Народное образование в земствах. Основы организации и практика дела: Сборник / под ред. Е. А. Звягинцева, С. О. Серополка [и др.]. Москва: Задруга, 1914. 443 с.: табл.; Zvyagintsev Ye.A. Narodnoe obrazovanie v zemstvakh. Osnovy organizatsii i praktika dela: Sbornik / pod red. Ye. A. Zvyagintseva, S. O. Seropolka [i dr.]. Moskva: Zadruga, 1914. 443 s.: tabl.

17. Инструкция Екатеринославского губернского училищного совета для Попечителей начальных народных училищ // Сборник докладов и постановлений Земства Мариупольского уезда по вопросу о народном образовании с 1874 по 1877 год. Мариуполь: Типография Л. А. Залюбовского, 1877. С. 115 – 120; Instruktsiya Yekaterinoslavskogo gubernskogo uchilishchnogo soveta dlya Popechiteley nachalnikh narodnikh uchilishch // Sbornik dokladov i postanovleniy Zemstva Mariupolskogo uezda po voprosu o narodnom obrazovanii s 1874 po 1877 god. Mariupol: Tipografiya L.A. Zalyubovskogo, 1877. S. 115 – 120.

18. Ковнір Н. М. Микола Олександрович Корф – педагог, публіцист, земський діяч // Грані. 2002. № 5. С. 10–14; Kovnir N. M. Mykola Oleksandrovych Korf – pedahoh, publitsyst, zemskiy diiach // Hrani. 2002. № 5. S. 10–14.

19. Корф Н.А. Земский вопрос (о народном образовании). Санкт-Петербург: Типография А. Головачева, 1867. 64 с.; Korf N.A. Zemskiy vopros (o narodnom obrazovanii). Sankt-Peterburg: Tipografiya A. Golovacheva, 1867. 64 s.

20. Корф Н. А. Наше школьное дело: сборник статей по училищеведению. Москва: Тип. Грачева и К, 1873. 431 с.; Korf N. A. Nashe shkolnoe delo: sbornik statey po uchilishchevedeniyu. Moskva: Tip. Gracheva i K, 1873. 431 s.

21. Корф Н. А. Первоначальное правописание. Санкт-Петербург: Тип. д-ра М.А. Хана, 1882. 48 с.; Korf N. A. Pervonachalnoe pravopisanie. Sankt-Peterburg: Tip. d-ra M. A. Khana, 1882. 48 s.

22. Корф Н.А. Русская начальная школа: руководство для земских гласных и учителей сельских школ. Санкт-Петербург: Изд. Д. Е. Кожанчикова, 1871. XXI, 263, 90, [4], VI с.: табл., рис.; Korf N.A. Russkaya nachalnaya shkola: rukovodstvo dlya zemskikh glasnykh i uchiteley selskikh shkol. Sankt-Peterburg: Izd. D. Ye. Kozhanchikova, 1871. XXI, 263, 90, [4], VI s.: tabl., ris.

23. Краткий обзор Мариупольского уезда. Сост. секр. мест. зем. управы [И. Э.] Александровичем. Мариуполь: Тип. А.А. Франтова, 1884. 116 с., 1 л. карт. URL: <http://old-mariupol.com.ua/kratkij-obzor-mariupolskogo-uezda-3/>; Kratkij obzor Mariupolskogo uezda. Sost. sekr. mest. zem. upravu [I. E.] Aleksandrovichem. Mariupol: Tip. A.A. Frantova, 1884. 116 s., 1 l. kart. URL: <http://old-mariupol.com.ua/kratkij-obzor-mariupolskogo-uezda-3/>

24. Лісниковська І. С. М. О. Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80 і роки XIX ст.) // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. Дніпропетровськ, 2007. Вип. 5. С. 184–190; Lisnykovska I. S. M. O. Korf i

rozvytok osvity v Naddnyprianskii Ukraini (60–80 i roky KhIKh st.) // Naddnyprianska Ukraina: istorychni protsesy, podii, postati: zb. nauk. prats. Dnipropetrovsk, 2007. Vyp. 5. S. 184–190.

25. Лихачева Л.Б. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда (конец XIX – начало XX вв.) // Новые страницы в истории Донбасса: Статьи. Донецк: Донбасс, 1994. Кн. 3. С. 24-41; Likhacheva L.B. Zemskoe zdavookhranenie i narodnoe obrazovanie v selakh Mariupolskogo uezda (konets XIX – nachalo XX vv.) // Novye stranitsy v istorii Donbassa: Stati. Donetsk: Donbass, 1994. Кн. 3. S. 24-41.

26. Начальное народное образование в Екатеринославской губернии за 1912 год. Краткий обзор. Екатеринослав: Типогр. Братства Св. Владимира, 1913. 122 с.; Nachalnoe narodnoe obrazovanie v Yekaterinoslavskoy gubernii za 1912 god. Kratkiy obzor. Yekaterinoslav: Tipogr. Bratstva Sv. Vladimira, 1913. 122 s.

27. Нестерцов В.Д., Нестерцова С. Н. Деятельность земств по развитию медицинского обслуживания и народного образования греческой диаспоры Мариупольского уезда Екатеринославской губернии в конце XIX – начале XX вв. // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф. Мариуполь, 1996. С. 241-243; Nestertsov V.D., Nestertsova S. N. Deyatelnost zemstv po razvitiyu meditsinskogo obsluzhivaniya i narodnogo obrazovaniya grecheskoy diaspory Mariupolskogo uezda Yekaterinoslavskoy gubernii v kontse XIX – nachale XX vv.// Ukraina – Hretsia: dosvid druzhnikh zviazkiv ta perspektyvy spivrobotnytstva. Tezy mizhnar. nauk.-prakt. konf. Maryupol, 1996. S. 241-243.

28. О горячих завтраках в школе // Мариупольская жизнь. 1914. 4 декабря; O goryachikh zavtrakakh v shkole // Mariupolskaya zhizn. 1914. 4 dekabrya.

29. Однодневная перепись начальных школ в Российской Империи, произведенная 18 янв.1911 года. Санкт-Петербург, 1916. Вып.16. 150 с.; Odnodnevnaia perepis nachalnykh shkol v Rossiyskoy Imperii, proizvedennaya 18 yanv.1911 goda. Sankt-Peterburg, 1916. Vyp.16. 150 s.

30. Отчёт члена Мариупольского уездного училищного совета барона Николая Александровича Корфа. За 1882 – 1883 учебный год. Мариуполь, 1883. 185 с.; Otchet chlena Mariupolskogo uездnogo uchilishchnogo soveta barona Nikolaya Aleksandrovicha Korfa. Za 1882 – 1883 uchebnyy god. Mariupol, 1883. 185 s.

31. Отчёт Александровского училищного совета и членов его: Д.Т. Гнедина, Ф.Ф. Малеева, Е.И. Шабельского, барона Н.А. Корфа, В.А. фон Шварца и отца С. Иванова о произведенной каждым из них ревизии училищ, за 1870 – 1871 учебный год. Екатеринослав: печатано в типографии Я.М. Чаусского, 1871. X, 246 с.: табл.; Otchet Aleksandrovskogo uchilishchnogo soveta i chlenov ego: D.T. Gnedina, F.F. Maleeva, Ye.I. Shabelskogo, barona N.A. Korfa, V.A. fon Shvartsa i ottsa S. Ivanova o proizvedennoy kazhdym iz nikh revizii uchilishch, za 1870 – 1871 uchebnyy god. Yekaterinoslav: pechatano v tipografii Ya.M. Chausskogo, 1871. X, 246 s.: tabl.

32. Санитарное описание школ Мариупольского уезда и результаты исследования физического состояния учащихся в них. Екатеринослав: Типография Губернского Земства, 1904. 249 с.; Sanitarnoe opisanie shkol Mariupolskogo uezda i rezultaty issledovaniya fizicheskogo sostoyaniya uchashchikhsya v nikh. Yekaterinoslav: Tipografiya Gubernskogo Zemstva, 1904. 249 s.

33. Сараєва О.В. Вплив діяльності земських установ на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України (кінець XIX – початок XX ст.) // Историчний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. Вип. 3. С. 71-74; Saraieva O.V. Vplyv diialnosti zemskykh ustanov na kulturno-prosvitnytskyi rozvytok natsionalnykh menshyn Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy (kinets XIX –

pochatok XX st.) // Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly, 2009. Vyp. 3. S. 71-74.

34. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи за 1896 год. Санкт-Петербург: Печатня Яковлева, 1898. VI, 303 с.; Statisticheskie svedeniya po nachalnomu obrazovaniyu v Rossiyskoy imperii za 1896 god. Sankt-Peterburg: Pechatnya Yakovleva, 1898. VI, 303 s.

35. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Вып. 2: (Данные 1898 года). Санкт-Петербург: Тип. Евдокимова, 1900. XLI, 276 с.; Statisticheskie svedeniya po nachalnomu obrazovaniyu v Rossiyskoy imperii. Vyp. 2: (Dannye 1898 goda). Sankt-Peterburg: Tip. Yevdokimova, 1900. XLI, 276 s.

36. Статистические сведения по начальному образованию в Российской империи. Вып. 3: Опыт сравнительного обозрения успехов начального народного образования в разных местностях Российской империи. Санкт-Петербург: Слово, 1902. 27, 200 с.; Statisticheskie svedeniya po nachalnomu obrazovaniyu v Rossiyskoy imperii. Vyp. 3: Opyt sravnitel'nogo obozreniya uspekhev nachalnogo narodnogo obrazovaniya v raznykh mestnostyakh Rossiyskoy imperii. Sankt-Peterburg: Slovo, 1902. 27, 200 s.

37. Успехи грамотности в Мариупольском уезде // Приазовский край. 1891. 14 ноября; Uspekhi gramotnosti v Mariupolskom uезде // Priazovskiy kray. 1891. 14 noyabrya.

38. Учебные заведения Одесского учебного округа, состоящие в ведении дирекции народных училищ. Одесса: Тип. Е. И. Фесенко, 1891. Вып. III. 135 с.; Uchebnye zavedeniya Odesskogo uchebnogo okruga, sostoyashchie v vedenii direktsii narodnykh uchilishch. Odessa: Tip. Ye. I. Fesenko, 1891. Vyp. III. 135 s.

39. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.И. Народное образование в России. Санкт-Петербург, 1899. 264 с.; Falbork G.A., Charnoluskiy V.I. Narodnoe obrazovanie v Rossii. Sankt-Peterburg, 1899. 264 s.

40. Чарнолуцкий В.И. Земства и народное образование. Очерки из прошлого и настоящего земской деятельности в различных отраслях общественного образования Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. Лебедевой, 1910. 186 с.; Charnoluskiy V.I. Zemstva i narodnoe obrazovanie. Ocherki iz proshlogo i nastoyashchego zemskoy deyatel'nosti v razlichnykh otraslyakh obshchestvennogo obrazovaniya Ch. 1. Sankt-Peterburg: Tip. Lebedevoy, 1910. 186 s.

41. Чехов Н. В. Народное образование в России с 60-х годов XIX века. Москва: Книгоиздательство «Польза» В. Антик и К°, 1912. 224 с.; ил. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/chehov_narodnoe-obrazovanie_1912/go,2;fs,0/; Chekhov N. V. Narodnoe obrazovanie v Rossii s 60-kh godov XIX veka. Moskva: Knigoizdatel'stvo «Polza» V. Antik i K°, 1912. 224 s.; il. URL: http://elib.gnpbu.ru/text/chehov_narodnoe-obrazovanie_1912/go,2;fs,0/

42 Чупилко Г. Р. Шкільництво в грецьких поселеннях XIX – на початку XX століття // Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. Тези міжнар. наук.-практ. конф. Маріуполь, 1996. С. 251-252; Chupilko H. R. Shkilnytstvo v hretskykh poselenniakh XIX – na pochatku XX stolittia // Ukraina – Hretsiia: dosvid druzhnykh zviyazkiv ta perspektyvy spivrobitnytstva. Tezy mizhnar. nauk.-prakt. konf. Mariupol, 1996. S. 251-252.

Стаття надійшла до редакції 10.12.2017 р.

S. Novikova

**CONTRIBUTION OF MARIUPOL UYEZD ZEMSTVO TO THE
DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLING IN MARIUPOL UYEZD
(70ies of XIX – early XX)**

Zemstvo reform of 1864 was one of the most successful in the system of the social and economic changes in the Russian Empire. This activity was especially significant in the sphere of the primary schooling that became one of the most important courses of various zemstvo institutions' actions. Mariupol uyezd zemstvo could succeed in this sphere and its experience became a model for other zemstvos of the country.

In 70ies of XIX – early XX century the primary education in Mariupol uyezd was advanced mostly due to the activity of educational institutions of three types: parochial schools, ministerial and zemstvo primary schools. Particularly zemstvo schools occupied the leading position based on quantitative and qualitative characteristics. During the examined period owing to the efforts of Mariupol uyezd zemstvo the school network in the uyezd was significantly expanded, extracurricular education appeared (folk's readings, refresher classes, Sunday schools, book exhibitions and libraries), women's education was developed (joint schooling for boys and girls, women teachers in the people's schools), the task of introducing comprehensive primary education was set.

Organising its activity with due regard for the local needs, actively participating with basic local government bodies in a short time Mariupol uyezd zemstvo could establish the elaborate system of the primary education. The prime example of such cooperation was interaction between zemstvo and Greek village societies of Mariupol uyezd.

The influence of Mariupol uyezd zemstvo on the quality of education in uyezd schools was significant: there were arranged pedagogical meetings, methodology trainings and seminars and open classes for teachers, manuals for teaching various subjects of education cycle and other methodological literature were elaborated and then were sent to the school libraries. This course of zemstvo's action was advanced primarily owing to the efforts of the prominent educator and zemstvo figure N. Korf. Equally important course of Mariupol uyezd zemstvo's action was systematic activities aimed at improving health conditions in zemstvo's schools.

The set of all mentioned activities enabled Mariupol uyezd to be ranked first in Odesa educational division and occupied one of the leading positions in the Russian Empire as a whole.

Key words: *Mariupol uyezd, zemstvo, primary education, zemstvo primary people's schools.*

UDK 94 (477):929

O. Popovych

**PERSONALITY OF G.I. CHELPANOV FROM THE POINT OF UKRAINIAN
SCIENTIFIC VIEW: THE BIOGRAPHIC APPROACH**

The work deals with the problem of formation of creative personality and his/her creative potential on example of the life and creative legacy of our compatriot, the outstanding Greek G. I. Chelpanov. It was he, who had analyzed the problem of living creativity from a new point of view, by application of the biographical method and biographic analysis, i.e. a type of social and philosophic investigation. Creative potential of a person is to become a component of his/her integral characteristics, based upon such components as

Міністерство освіти і науки України
Маріупольський державний університет

ВІСНИК
МАРІУПОЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

СЕРІЯ: ІСТОРІЯ. ПОЛІТОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Головний редактор чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заснований у 2011 р.

ВИПУСК 20

МАРИУПОЛЬ – 2017

УДК 3(05)

Вісник Маріупольського державного університету.

Серія: Історія. Політологія

Збірник наукових праць

Видається 3 рази на рік. Заснований у 2011 р.

Рекомендовано до друку Вченою радою МДУ (протокол № 7 від 27.12.2017 р.)

Вісник МДУ. Серія: Історія. Політологія включено до Переліку наукових фахових видань України з політичних наук (наказ МОН України № 793 від 04.07.2014 р.) та історичних наук (наказ МОН України № 261 від 06.03.2015 р.).

Видання включено до міжнародних наукометричних баз даних

Index Copernicus International sp.z o.o. та **«Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ)**, а також до фонду наукової електронної бібліотеки **«КиберЛенинка»**

Головна редколегія:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заст. головного редактора – д.е.н., проф. О. В. Булатова

Члени редколегії: д.філол.н., проф. С. В. Безчотнікова,
д.і.н., проф. В. М. Романцов, д.культурології, проф. Ю. С. Сабадаш,
д.ю.н., проф. О. В. Філонов, д.е.н., проф. Ю. І. Чентуков.

Редакційна колегія серії:

Головний редактор – чл.-кор. НАПН України, д.політ.н., проф. К. В. Балабанов

Заступник головного редактора – д.і.н., проф. В. М. Романцов

Відповідальний секретар – к.політ.н., проф. М. В. Трофименко

Члени редакційної колегії: д.політ.н., проф. В. А. Войналович, д.і.н., проф. А. В. Гедьо,
д.і.н., проф. І. М. Грідіна, д.і.н., проф. О. І. Гуржій, д.політ.н., проф. Г. І. Зеленько, д.і.н.,
проф. В. Ф. Лисак, д.і.н., проф. Р. О. Литвиненко, д.і.н., проф. Ю. І. Макар, д.політ.н., проф.
І. Г. Оніщенко, д.політ.н., проф. Н. П. Пашина, д.і.н., проф. І. С. Пономарьова, д.і.н., проф.
О. П. Реєнт, д.політ.н., проф. С. Ю. Римаренко, д.соціол.н., проф. Б. В. Слющинський,
д.і.н., проф. О. В. Стяжкіна, д.і.н., проф. Н. Р. Темірова.

Іноземні фахівці: д.політ.н., проф. Т. Граціані (Італійська Республіка),
д.політ.н., проф. К. Карнасіотіс (Грецька Республіка),
д.політ.н., проф. С. Корнеа (Республіка Молдова),
д.і.н., проф. П-Р. Магочій (Канада),
д.політ.н., проф. А. Романо (Італійська Республіка).

Науковий секретар – к.і.н., доц. С. С. Арабаджи

Засновник: Маріупольський державний університет

87548, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

тел.: (0629)53-22-60; e-mail: visnyk.mdu.istoria.politologia@gmail.com

Сайт видання: www.visnyk-politologia.mdu.in.ua ; visnyk-polit.hist@mdu.in.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
(Серія КВ №17802-6652Р від 24.05.2011)

Тираж 100 примірників. Замовлення № 070/018

Видавець «Видавничий відділ МДУ»

87500, м. Маріуполь, пр. Будівельників, 129а

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК №4930 від 07.07.2015 р.

ISSN 2518-1521 (Online)

ISSN 2226-2830 (Print)

© МДУ, 2017

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Богатікова О.В. МІСЦЕ Г. ПАВЛУЦЬКОГО У НАУКОВОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	9
Волоніць В.С. СТРУКТУРИЗАЦІЯ ГРЕЦЬКОГО НІЖИНСЬКОГО КУПЕЦТВА В КОНТЕКСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ТА ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ ХVІІІ–ХІХ СТ.	15
Гедьо А.В. МАТЕРІАЛИ ОСОБОВОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ КУПЕЦТВА НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.	22
Демідко О.О. ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ТЕАТРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ МАРІУПОЛЯ (1946–1960-ті рр.)	35
Довбня О.А. ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ НА ДОНБАСІ В 1930-ТІ РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС	43
Кліш А.Б. СУСПІЛЬНО-ХРИСТИЯНСЬКИЙ РУХ В ГАЛИЧИНІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ: ТЕНДЕНЦІЇ ТА НАПРЯМКИ ДОСЛІДЖЕННЯ	53
Коробка В.М. ДУМИ Й УПРАВИ НА ЧОЛІ ДОПОМОГИ НУЖДЕНИМ У МІСТАХ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	62
Коробка Ю.В. ЛІКВІДАЦІЯ МАШИНО-ТРАКТОРНИХ СТАНЦІЙ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1960-х – НАПРИКІНЦІ 1980-х рр.	70
Куликов В.А. СТАНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ ЮЖНО-РУССКОГО ДНЕПРОВСЬКОГО МЕТАЛЛУРГІЧЕСЬКОГО ОБЩЕСТВА)	83
Лисенко А.А. СТВОРЕННЯ ОСОБЛИВОЇ НАРАДИ ПРИ ВЕРХОВНОМУ КЕРІВНИКУ ДОБРОВОЛЬЧОЇ АРМІЇ: ЇЇ СКЛАД ТА ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ	91
Нефьодов Д.В. НОВІТНЯ УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ РОБІТНИЦТВА УРСР (1946–1965 рр.)	97
Новікова С.В. ВНЕСОК МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА У РОЗВИТОК ПОЧАТКОВОЇ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В МАРІУПОЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ (70-і рр. ХІХ – початок ХХ ст.)	103
Ророчух О. PERSONALITY OF G.I. CHELPANOV FROM THE POINT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC VIEW: THE BIOGRAPHIC APPROACH	115
Тарасов С.В. БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В РОСІЙСЬКІЙ ДОРЕВОЛЮЦІОННОЇ	126

ІСТОРИОГРАФІИ

Тимків І.В. ВПЛИВ РЕПАТРІАЦІЇ НА СТРУКТУРУ НАСЕЛЕННЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 1950–60-х роках	135
Ткаченко Т.В. СТАН ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНО ГОСПОДАРСТВА КИЄВА ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ПЕРЕПИСУ 2 БЕРЕЗНЯ 1874 р.	141
Усиков О.О. ПРОМИСЛОВА СФЕРА МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х рр.	149
Shyrik N. RURAL POPULATION OF DONETSK REGION IN 1945 – 1953 BASED ON THE MATERIALS OF THE REGIONAL STATISTICAL DEPARTMENT	155
Яблонський В.М. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ УНР В УКРАЇНІ ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ	163

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Балабанов К.В. НАЦІОНАЛЬНІ СТРАТЕГІЇ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ	172
Боярська О.А. ПОЛІТИКО-РЕЛІГІЙНА ВЗАЄМОДІЯ У ТРАНСФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ	179
Бурлаченко В.О., Трофименко А.В. ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ВІДНОСИН МІЖ РЕСПУБЛІКОЮ ІНДІЯ ТА КНР	185
Vuchyn M. ELECTRONIC VOTING AS AN ELEMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: PECULIARITIES AND MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING	192
Бушуєв Г.О. ПРОБЛЕМА ТЛУМАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «НЕДЕРЖАВНИЙ АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР» В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ІНОЗЕМНІЙ НАУЦІ	199
Вареник М.І., Трофименко А.В. ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ВІДНОСИН МІЖ ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ ТА ІНДІЄЮ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ	205
Гаврилова Н.В., Константинова Ю.В. ВІДНОСИНИ КИТАЮ З КРАЇНАМИ КАРИБСЬКОГО БАСЕЙНУ	212
Гальона О.Я. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ В ЦЕНТРАЛЬНОАЗІЙСЬКОМУ РЕГІОНІ	222
Дем'яненко О.О. ПОЛІТИЧНА МОДЕРНІЗАЦІЯ: ТРАДИЦІЙНИЙ ТА СУЧАСНИЙ ДИСКУРСИ	231
Долженко О.О. ВИЗНАЧЕННЯ «ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ» В КОНТЕКСТІ ЗАГРОЗ НАЦІОНАЛЬНІЙ БЕЗПЕЦІ УКРАЇНИ»	240
Клюй А.І. ПОЛІТИЧНА ДУМКА ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ ТА ПОЛІТИЧНИЙ ПРОЦЕС СУЧАСНОЇ УКРАЇНИ	245
Козачук О.О. ОСНОВНІ АСПЕКТИ СИНТЕТИЧНОЇ ТЕОРІЇ МІГРАЦІЇ	251

Ляшенко М.Л. КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ УКРАЇНИ У ФРАНЦІЇ (1991–2017 рр.)	258
Мазур О.Г. ПОЛІТИЧНА МЕДІАЦІЯ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС	267
Митрощенко В.І., Трофименко А.В. ПОЛІТИЧНИЙ ВИМІР НАЦІОНАЛЬНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ШОТЛАНДІЇ	275
Osadchuk R. NEWS MEDIA DIET AS AN INDICATOR OF THE MANIPULATION OF PUBLIC OPINION	282
Пашина Н.П., Булик М.В. МІЖЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В СТАРОБІЛЬСЬКОМУ ПОВІТІ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В КІНЦІ ХІХ ПОЧАТКУ ХХ СТ.: НА ПРИКЛАДІ МОВИ	291
Рябченко Е.В. ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ МІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РЕСПУБЛІКИ КІПР	301
Сабура О.І. «ДНР» ТА «ЛНР» У НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ: ПОШУК ТЕРМІНОЛОГІЇ	309
Трофименко М.В. ПРОГРАМИ ОБМІНІВ В КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ПУБЛІЧНОЇ ДИПЛОМАТІЇ	315
Тупиця О.Л. СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО І ЛЕГАЛЬНИЙ ЛОБІЗМ ЯК ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	323
Червеняк К.Т. НАЦІОНАЛЬНА КОНСОЛІДАЦІЯ В ПОЛІЕТНІЧНИХ РЕГІОНАХ УКРАЇНИ	331
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	341
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ	344

CONTENTS

HISTORICAL SCIENCE

Bogatikova O.	9
PLACE OF G. PAVLUTSKIY IN THE SCIENTIFIC LIFE OF UKRAINE THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF XX CENTURIES	
Volonits V.	15
STRUCTURING THE GREEK NIZHYN MERCHANTS WITHIN THE CONTEXT OF DOMESTIC AND FOREIGN TRADE IN XVIII – XIX CENTURIES	
Gedo A.	22
THE MATERIALS OF PERSONAL ORIGIN AS A SOURCE FROM MERCHANTS' HISTORY OF DNIEPER UKRAINE AT THE END OF THE XVIII – EARLY XX	
Demidko O.	35
THE WAYS OF MARIUPOL THEATRICAL CULTURE DEVELOPMENT (1946-1960)	
Dovbnia O.	43
POLITICAL REPRESSIONS IN DONBAS IN 1930's: THE HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE	
Klish A.	53
SOCIAL-CHRISTIAN MOVEMENT IN HALYCHYNA OF IN THE LATE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES IN THE MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY: TENDENCIES AND DIRECTIONS OF THE RESEARCH	
Korobka V.	62
CITY DUMAS AND COUNCILS AT THE HEAD OF THE ASSISTANCE TO THE NEEDY IN THE TOWNS OF EKATERINOSLAV PROVINCE IN THE LAST THIRD OF THE NINETEENTH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE TWENTIETH CENTURY	
Korobka Yu.	70
DISSOLUTION OF MACHINE-TRACTOR STATIONS: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE IN THE SECOND HALF OF 1960 - LATE 1980	
Kulikov V.	83
EMERGENCE OF THE CORPORATE SOCIAL POLICY IN THE RUSSIAN EMPIRE (CASE STUDY OF THE SOUTH-RUSSIAN DNIEPER METALLURGY COMPANY)	
Lysenko A.	91
CREATION OF SPECIAL MEETING WITH THE SUPREME LEADER OF THE VOLUNTEER ARMY: ITS CONTENT AND MAIN TASKS	
Nefyodov D.	97
MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF EVERYDAY LIFE OF UKRAINIAN SSR WORKING CLASS (1946–1965)	
Novikova S.	103
CONTRIBUTION OF MARIUPOL UYEZD ZEMSTVO TO THE DEVELOPMENT OF PRIMARY SCHOOLING IN MARIUPOL UYEZD (70ies of XIX – early XX)	
Popovych O.	115
PERSONALITY OF G.I. CHELPANOV FROM THE POINT OF UKRAINIAN SCIENTIFIC VIEW: THE BIOGRAPHIC APPROACH	
Tarasov S.	126
BOHDAN KHMELNYTSKY IN THE RUSSIAN PRE-REVOLUTIONARY	

HISTORIOGRAPHY

Tymkiv I.	135
THE INFLUENCE OF REPATRIATION ON THE STRUCTURE OF POPULATION IN TERNOPIL REGION IN 1950-1960S.	
Tkachenko T.	141
KYIV HOUSING AND COMMUNAL SERVICES STATE JUDGING BY THE CENSUS RESULTS DATED THE 2 nd OF MARCH 1874	
Usykov O.	149
THE MYKOLAIV OBLAST INDUSTRIES IN THE SECOND HALF OF THE 1980S – EARLY 1990S	
Shypik N.	155
RURAL POPULATION OF DONETSK REGION IN 1945 – 1953 BASED ON THE MATERIALS OF THE REGIONAL STATISTICAL DEPARTMENT	
Yablonskyi V.	163
THE PECULIARITIES OF PERCEPTION OF THE UNR IN UKRAINE AFTER THE DECLARATION OF INDEPENDANCE	

POLITICAL SCIENCE

Balabanov K.	172
NATIONAL STRATEGIES FOR THE INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION	
Boyarska O.	179
POLITICAL-RELIGIOUS INTERACTION IN TRANSFORMATION SOCIETY	
Burlachenko V., Trofimenko A.	185
MAIN STAGES OF DEVELOPMENT OF RELATIONS BETWEEN THE REPUBLIC OF INDIA AND THE PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA	
Buchyn M.	192
ELECTRONIC VOTING AS AN ELEMENT OF ELECTRONIC DEMOCRACY: PECULIARITIES AND MAIN APPROACHES TO UNDERSTANDING	
Bushuiev H.	199
THE PROBLEM OF DEFINITION OF THE «THINK TANK» CONCEPT IN UKRAINIAN AND FOREIGN SCIENCE	
Varenyk M., Trofimenko A.	205
MAIN DIRECTIONS OF RELATIONS BETWEEN GREAT BRITAIN AND INDIA AT THE PRESENT STAGE	
Gavrilova N., Konstantinova J.	212
THE CHINESE RELATIONS WITH THE CARIBBEAN COUNTRIES	
Halona A.	222
SOME ASPECTS OF THE FOREIGN POLICY OF THE RUSSIAN FEDERATION IN THE CENTRAL ASIAN REGION	
Demyanenko O.	231
POLITICAL MODERNIZATION: TRADITIONAL AND MODERN DISCUSSIONS	
Dolzhenko A.	240
DEFENITION OF HYBRID WAR IN THE CONTEXT OF THREATS TO NATIONAL SECURITY OF UKRAINE	
Klyu A.	245
LIBERATION STRUGGLE'S OF THE 20TH CENTURY BEGINNING POLITICAL THOUGHT AND THE POLITICAL PROCESS OF CONTEMPORARY UKRAINE	
	251

Kozachuk O. SYNTHETIC THEORY OF MIGRATION'S MAIN ASPECTS	
Liashenko M. CULTURAL DIPLOMATY OF UKRAINE IN FRANCE (1991–2017)	258
Masur O. POLITICAL MEDIATION: THEORETICAL-METHODOLOGICAL DISCUSSION	267
Mytroshchenko V., Trofymenko A. POLITICAL DEMENSION OF SCOTLAND NATIONAL SELF-DETERMINATION	275
Osadchuk R. NEWS MEDIA DIET AS AN INDICATOR OF THE MANIPULATION OF PUBLIC OPINION	282
Pashyna N., Bulyk M. INTERETHNIC PROCESSES IN STAROBELSK COUNTY OF KHARKOV PROVINCE AT THE END OF THE XIX AND AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES: ON THE EXAMPLE OF LANGUAGE	291
Riabchenko E. PECULIARITIES OF THE EUROPEANIZATION OF THE MIGRATION POLICY OF THE REPUBLIC OF CYPRUS	301
Sabura O. “DNR” AND “LNR” IN SCIENTIFIC DISCOURSE: THE SEARCH OF APPROPRIATE TERMINOLOGY	309
Trofymenko M. EXCHANGE PROGRAMS IN THE CONTEXT OF PUBLIC DIPLOMACY IMPLEMENTATION	315
Tupitzya O. SOCIAL PARTNERSHIP AND LEGAL LOBISM AS FACTORS OF POLITICAL TRANSFORMATIONS	323
Cherveniak K. NATIONAL CONSOLIDATION IN POLYETHNIC REGIONS OF UKRAINE	331
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	341
REQUIREMENTS FOR THE SCIENTIFIC PAPERS FOR PUBLICATION IN THE COLLECTED WORKS	344